

Viktor Moysiienko

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ПОЛЬСЬКА СКЛАДОВА ПРОСТОМОВНОСТІ СТАРОУКРАЇНСЬКОГО КНИЖНИКА

The Colloquial Polish Component of an Old Ukrainian Scribe

ABSTRACT: The article is based on an old prints language analysis of *Medicines for dormant male intent* by Demyan Nalyvayko (Ostrih, 1607), *Mirrors of Theology* by Kyrylo Stavrovetsky (Pochaiv, 1618), *Eucharist* by Sofroniy Pochasky (Kyiv, 1637). Shown is how important the colloquial Polish component was for an old-Ukrainian scribe, whose aim was to write his works “in an understandable manner”. It is focused on the fact that, despite the significant percentage of spoken Ukrainian elements in the texts of educated Ruthenians of the day, efforts to create a colloquial text were linguistically made not only by employing the locally spoken Ukrainian. Numerous glosses, lexical doublets, syntactic constructions indicate the noticeable presence of Polish as a language in order to present the material to the reader in an understandable form. In the works of D. Nalyvayko, K. Stavrovetsky, S. Pochasky and many others, educated Ruthenians tended to write in a vernacular language embodied by the formula: local spoken Ukrainian plus Polish. There are many examples of the inclusion of structural elements from one language within the other, as shown by the analyzed material.

KEYWORDS: Old written and literary Ukrainian, colloquial speech, old prints, Polonisms, borrowings.

XVI ст. вносить вагомі зміни в мовну ситуацію на українських і білоруських землях. До українських і білоруських теренів у XVI ст. докочується хвиля Реформації, що перед тим розпочалася в Західній Європі. Однією з ознак доби Ренесансу та Реформації стає поява творів, написаних з відчутним відсотком говірних мовних рис. Наявність народної літературної традиції живою розмовною мовою стала згодом одним з основних атрибутів новітньої національної ідентичності.

Староукраїнська літературно-писемна мова (сучасники називали її «руська» або «проста») на початку XVII ст. увійшла в період свого чи найяскравішого розвитку – «золотого віку».

Русини, залишаючись вірними православ'ю, йшли в ногу з часом. Здійснюються перші спроби перекладу конфесійних текстів народною мовою.

Франциск Скорина, Симон Будний, Василь Тяпинський, Валентин Негалевський, архімандрит Григорій і писар Михайло Василієвич, Дем'ян Наливайко, Герасим і Мелетій Смотрицькі, Кирило Ставровецький, Софроній Почаський та ще багато невідомих подвижників одними з перших відважилися донести до русинів-білорусів та русинів-українців Слово Боже **простою** мовою.

Ця мова все частіше проникає в інші стилі. Крім перекладів Святого Письма, нею пишуться оригінальні твори на релігійну тематику, з'являються зразки полемічної та художньої (переважно поетичні, згодом драматичні) літератури. Тогочасна «руська/проста» літературна мова вбирає в себе дедалі більше живих народних елементів на всіх мовних рівнях. Крім загальнонародних особливостей, у писемних пам'ятках більшою чи меншою мірою відбиваються й риси окремих територіальних діалектів.

Писарі-сучасники послідовно відрізняли в своїй практиці народну мову, яку називали «руський (рускій, роський, роскій) языкъ, діалектъ», «речь руская», «простый языкъ», «проста мова», «діалектъ домашний», від слов'яноруської, що називалася відповідно – «языкомъ словянскимъ, словенскимъ, словѣнскимъ». Підкреслювання в численних передмовах про намагання писати «простою» або «руською» мовою свідчило передовсім про свідоме введення до текстів місцевої розмовної стихії й бажання позбутися у викладі складних церковнослов'янських зворотів. Наприклад, широко цитовані слова Ставровецького про розрізнення в свідомості грамотного русина періоду кінця XVI – початку XVII ст. двох мовних структур «*Вѣдай и то<, > ласкавыи читеінику<, > для чого поклало^c в той книзѣ простыи языкъ и словенскій; а не все по просту (9 ЗБ)¹*» дають чітко зрозуміти, що автор і його сучасники вже однозначно усвідомлювали різницю при використанні на письмі мови своєї зрозумілої «простої», тобто місцевої розмовної і, очевидно, возвищеної «славенської», тобто церковнослов'янської².

Однак цілком позбавитися церковнослов'янщини та особливо польщизни у творах цього періоду не вдавалося жодному руському (українському й білоруському) писцеві.

Зразкувалася та мова передовсім з-під пера майстрів слова – поетів, проповідників, богословів, дидакалів, писарів повітових канцелярій, інших освічених тогочасних русинів.

Староукраїнська літературно-писемна мова, певна річ, не становила ще повністю народно-розмовний масив, а складалася із кількох, що в різних ситуаціях

¹ Тут і надалі після цитування цифрою вказуємо на сторінку з оригіналу видання (ЗБ) – К. Ставровецький, *Зерцало богословія*, Почаїв 1618, який зберігається у відділі рідкісної книги Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника НАН України; (Лік) – *Лікарство на оспальй оумысль чоловчій*, підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, Н.П. Бондар, О.Ю. Макарова, С. П. Радомська, відп. ред. В.М. Мойсієнко. Транслітерований текст у комплекті з науковим дослідженням та факсимільним виданням «Лікарства...» 1607 року, Житомир 2017; (Свх) – *Еѡхаристіірюв альбо вдячностъ...*, підгот. до вид. В. Мойсієнко, З. Головецька, Житомир 2016.

² Див. ще: С.П. Гриценко, *Динаміка лексику української мови XVI – XVII ст.*, Київ 2017, с. 56.

по-різному проявлялися, таких мовних масивів, однак у різножанрових творах русинів-українців («Ключі царства небесного» Г. Смотрицького, «Лікарстві...» Д. Наливайка, «Отписі...» Клірика Острозького, «Заповіті...» В. Загоровського, «Зерцалі богословії» К. Ставровецького, «Євхаристеріоні...» С. Почаського та ин.) відчувалося незаперечне й свідоме бажання не лише вводити до текстів простомовні українські вирази, але й писати «по просту». Що ж означало для тогочасного русина писати «по просту»?

Відповіді на це питання спробуємо на основі аналізу використання мовних засобів у простомовних творах «Лікарства на оспалий умисел чоловічий» Дем'яна Наливайка (Остріг, 1607), «Зерцала богословії» Кирила Ставровецького (Почаїв, 1618) та «Євхаристеріон» Софронія Почаського (Київ, 1637). Усі ці автори в передмовах зазначили, що творять свої тексти простою мовою.

Розмовна українська стихія у наведених пам'ятках – незаперечна, на що ми вказували, готуючи стародруки до публікування³. Водночас у всіх названих текстах дуже багато полонізмів.

Присутність польської мови відзначають усі без винятку дослідники простомовних (як скорописних, так і друкованих) пам'яток з теренів України та Білорусі в XVI-XVII ст. Польська мова, усвідомлено чи підсвідомо, для тогочасного грамотного русина удоступнювала шлях до простоти викладу. Читаючи такі тексти, складається враження, що руська (староукраїнська) й польська мови для авторів були однаково близькі, настільки часто бачимо включення в український текст польських слів та виразів: *добродѣви моемѣ охѣрѣю* и *полецаю* 5, и *ты<, >* мо^сцивѣй Пнѣ, в той красотѣ закохайса 6, *оупрїѣме щиримъ срдцемъ* 6, на земли, щасливого панована, *весполь с тыми<, >* которы^x любитъ дѣѣя твоя 7, *не обѣцувати з ними* 19, *щирую цноту и побожность* 21, *не мечтаніе, анѣ жадною фанѣтазмою* 45, *малѣнокое отроча и немоцное* 49, *темница пекѣйнаа спорожниласа* 51, *нынѣ и завше и навѣки вѣко* 74, *премоудрїѣ будовьца* 76, *воздухъ ѡ землѣ, творить нѣ зимⁿѣ ба^рзо и нѣ горачъ* 80, на *однаги*, и *езера* 88, *злочучени з водою* 88, *зрокъ напасе; и засмакуеть красоту* 99, *зыйде на споткани твое* 114, *с нею же вдова не естемъ* 125, *палаци и дмахы спанальѣ и мѣста* 125-126, *таковаа южъ не может* 163, *стѣѣи тескнатъ вѣ вѣѣ семъ и з радостю очекуають* 163, *вѣзроунокъ, и короунѣ* 168, *по зестю с тѣла* 188, *ѡ мѣстѣ презацномъ* 190, *про^жна таковыхъ надѣа* 196, *по лицѣ гласкають, а з дрѣоѣи яко потреба полички вытинають* 196, *барѣзо великое* 209, *обецаль наⁿ Бѣ* 209, *вѣзвеличенно, и фалѣбно, и пѣѣкною авдобою оукрашеѣно* 221 та ин. (ЗБ); у перекладній (простомовній) частині Наливайка відзначаємо багато полонізмів та

³ В. Мойсієнко, *Перекладацька майстерність староукраїнського книжника*, [в:] *Лікарство на оспалий оумисль чоловічий*, підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, Н.П. Бондар, О.Ю. Макарова, С.П. Радомська, відп. ред. В.М. Мойсієнко. Наукове дослідження в комплекті з факсимільним виданням «Лікарства...» 1607 року та транслітерованим текстом, Житомир 2017, с. 6-22; В. Мойсієнко, *Самобутній твір українського бароко*, [в:] *Евхаристірион альбо вдячність...*, підгот. вид. В. Мойсієнко, З. Головецька, Житомир 2016, с. 5-15; «Зерцало богословії» – в друці.

запозичених через польську мову європеїзмів: *Если ми не сфолькгоуеши* III, *равное дши*, *албо снать и зацнѣиши* 2, *а влаца же роуки варваріскіе* 3, *ошоукивае^м шатаи* 11, *псоу подобныи виетечни^к* 12, *маїну охѣрвати* 14, *азали боудеть* 14, *за ба^рзо коро^ткїе дны и часы загладити виешикїе злости свои* 21, *нѣмаши та^м боя^нни ѿ оубо^зствѣ, ѿ хоробѣ нѣма^т* 39, *якъ дїта кроле^еское* 41, *телеснаа цоудность твари* 134, *гандель власне есть* 146 та ин. (Лік); також і в Софронія Почаського: *до того часу барзо неплодная* 3, *при той зась славѣ* 4, *ворота зычливости твоєї* 5, *виждь тридѣмѣ презацнѣишии* 8, *пекелногѿ смока* 7, *тамь оурожай цноть* 10, *трѣдной працы назбыть людемъ* 12, *жердло мыслїи вдачныхъ* 14, *вазневѣ своихъ мнозство зъ собою приводитъ* 15, *пре^з що скрытыхъ позна^не* 16, *не Рождество лечь зъ мертвыхъ вѣста^не южъ голосать* 17, *выходать слодкихъ наукъ рѣки* 18 та ин. (Євх).

Промовисті приклади, де українізовано очевидні полонізми: *sokolwiek* – *щоколѣвекъ* (ЗБ 128); *nikt* – *нихть* (Євх 34).

Трапляються фрагменти, де польська мова просто транслітерована кирилицею «руським письмом»: *оуставичный бѣомлѣца, оупрїме щиримъ сѣдцемъ вѣрне мѣти зычѣ вм моемъ мосцѣвомъ Пїѣ ... платы вѣждистой* 6, *виешакиемъ оуродзаемъ* 68, *А прето, повиннысмо завше вѣирати* 167, *виетеченство творить крулеве* 120, *поневажъ межне стали* 171, *таковымъ презренамъ справуетъ збавена* 183 та ин. (ЗБ); *по^д наметъ твоєї щодробливости, по^д плацѣ твоегѿ стара^на, по^д оупреїмость твоя к наукамъ зычливости зобравшиа* 3, *Звѣтажсѣ тамъ поткаеши зъ вазни посполѣ* 8, *надъ то вѣкротце доводомъ кого поконати, латво можеши и мѣдре філософовати* 11, *лечь гостинець въ пребытїю барзо не оужитый* 12 та ин. (Євх); *солнцу жа^дное шкоды не чини^т, але рачей себе в те^мность замыкае^т* 13, *въ виешаки^х твои^х мова^х и оучинкахъ* 148, *ѿ цвѣченью мовы* 173 та ин. (Лік). Освічені русини іноді вдавалися до таких прийомів, помічаючи в своїй мові форми, схожі з польськими, згущали польські фарби без усякої потреби⁴.

Про закоріненість польської мови в свідомості тогочасних освічених русинів-українців свідчать і поодинокі глоси, де автор потрактує незрозумілі на його думку слова саме за допомогою не місцевого українського відповідника, а польського. Особливо це виразно бачимо в Наливайковому перекладі з церковнослов'янської, де поряд із українськими говірними відповідниками часто читаємо: *Источникъ слезъ – жердло слезъ* 2, *рыданїе – ламентъ* 2, *внезаану – знагла* 9, *но вѣскорѣ – але в рыхло^м часѣ* 52, *хракотиноу – флекгмѣ* 58, *з блондницею – зъ виетечницею* 78, *блеватины – вымѣтовъ* 84 та ин. (Лік)⁵, також

⁴ На це вказували українські мовознавці ще в XIX ст., див.: П. Житецький, Нарис літературної історії української мови в XVII ст., [в:] П.Г. Житецький, *Вибрані праці. Філологія*, упорядн. Л. Масенко, Київ 1987, с. 55-56.

⁵ Однак варто зауважити, що не всі тематичні групи лексики однаковою мірою піддавалися полонізації. Наприклад, церковнослов'янські основи християнсько-релігійного характеру, як правило, збережені в Наливайковому перекладі, див.: М. Мозер, „Русько”-польський дифе-

трапляються ці глоси й у інших авторів. *слочаю, албо трафуньку 29, елементовъ; албо живулувъ 75 (ЗБ).* Кирило Ставровецький, коментуючи «по просту» богословські церковнослов'янські терміни, укладає таблицю, де тлумачить їх не лише українською, але й польською:

*Первьши пртлы.
Вторїи хераѡими.
Третїи серафимѡ.
Четвертьмы гдтва.
Пятыи силы.
Шестыи власти.
Сдѣмыи (!) начала.
Осмыи архагѡы.
Девятыи агѡы.*

*альбо троны.
оумноженїный разумъ.
пожигателѡ.
панѡства.
моцарѡства.
владзы.
початки:
звѡрхныи на^о посланци
посланѡцы (64 ЗБ).*

З-поміж трьох мовних стихій – церковнослов'янської, польської, та української – автори-русини при виборі лінгвальних засобів використовують нерідко з усіх трьох. Так, у Дем'яна Наливайка синонімія в перекладній частині викликана знанням і використанням автором кількох мов: церковнослов'янської, української, польської та, очевидно, й інших європейських: церковнослов'янським *на выи* – перекладено польським відповідником *на ка^рка^х 5*, а в іншому випадку *на выи своей* – українським *на своей шїи 7*. Таких прикладів у тексті багато: *нїѡ* і *пр^сно* – *нїѡ* і *всег^оа 124*, але *всегда* – *за^сше 31*; і *възри* – і *посмотри 43*, але *зратъ* – *бача^м 156*, *расмотри* – *розбачъ 152*; *бракъ* – *малже^тство 99*, але *причаститисѡ бракоу* – *до ѡженѡ^та позволити 100*; *дне^с* – *нїѡ 111*, але *нїѡ* – *тепѡ^с 3*, *нїѡ* – *зараз 33*; *недоугомъ* – *хороба^т 148*, але *ѡт недуга* – *ѡ^м заразы 30*, *ѡ^м болѡзней* – *з болестїи 35* (Лік).

У Кирила Ставровецького від **mogъ* – *мочь* маємо: *цсл.немоци 62, помоцѡ 80*, пол. *моцѡ^д 42, немоцноѡ 49* і українське говірне *помочниками 9*; *цсл. напредѡ 17* пол. *напродѡ 90* та укр. *наперѡ^с 195*; обмежувально-видільну частку вживано в традиційніому вияві *тоїко 85*, як полонїзм *тыїко 30*, та в розмовному українізованому *тільки 73*, навіть *тіїко 98*. Цю варіативність спостерігаємо й на рівні лексики: *всегда 95* – *завше 60* – *завъжды 183*; *оуды телесныи 24* – *члонковѡ телесныхъ 25* – *часть чїка 100^б*. Але часто автор чомусь оминав властиво

ренціальний словничок лексичних основ з „Лѡкарства на ѡспалый оумыслъ чоловѡчїи”, *Острїг, 1607 р.*, “Slavia Orientalis” 2019, t. LXVIII, № 4, s. 725-735.

⁶ Таку мовну практику – використання елементів з кількох мов на позначення однієї реалії чи поняття – автор продовжив і в «Перлі многоцнному»: *вік у нього – таразнїишїи, настояцїи і теперѡишїи*, див.: M. Moser, *Einige phonologisch markierte Metapolonismen in Kyrylo Trankvilion-Stavrovec'kys «Перло многоцнное»*, [in:] *Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe*. Band 3. *Bibel, Liturgie und Frömmigkeit in der Slavia Byzantina*, München – Berlin 2009, S. 434.

український варіант, віддававши перевагу іншим двом: цсл. *сромотѣ* 134 та пол. *сромота* 48, при тому, що в XVI слово *сромота* у писемній практиці українські писарі активно використовували⁷; це ж стосується й вибору лексем цсл. *стражѣ* 68 та пол. *strzajowe* 196, при вживаному в тогочасному письменстві *сторожем*, *сторожи*, наприклад, у «Лікарстві...» Д. Наливайка⁸; службових слів: цсл. *ли* 24, *или* 31 та пол. *ци* 101, при вживаному *чи*, наприклад, у Гарасима Смотрицького⁹ та в актових книгах¹⁰; автор віддавав перевагу давньому книжному *если* 38 та пол. *кды* 14, при широко вживаному вже розмовному *коли*, наприклад, у тому ж таки «Лікарстві...» Д. Наливайка¹¹. Очевидно, західнослов'янське запозичення *влада*¹², ще в мовлення українців остаточно не увійшло. У Ставровецького лише цсл. *власть* 66 та пол. *владза* 121 (ЗБ), а в інших двох аналізованих стародруках лише *владза* (Євх 2), (Лік 48). Хоч зауважимо, що слово *влада* в українській писемній практиці засвідчене від 1620 року¹³.

У Софронія Почаського церковнослов'янizmів зустрічаємо мало, натомість українські і польські лексеми для позначення певних реалій досить часті: *гостинець* 34 і *дорога* 23; *зараз* 33 і *тепер* 10; *злото* 31 і *золото* 2; *пре* 33 і *пере* 2, *праци* 13 і *трѣдахъ* 4 та ин. (Євх).

Отже, коли оті вишколені (грамотні, які добре вивчили різні науки й мови) русини-українці в XVI – XVII ст. проголошували в передмовах, що будуть писати «по просту», то, очевидно, мали на увазі не тільки руську (українську) мову, але загалом мову, яка буде зрозуміла читачеві. І польська для них була саме такою – зрозумілою поряд із українською (руською). Тобто, коли Д. Наливайко, К. Ставровецький, С. Почаський зауважували, що намагатимуться викласти свої судження «по просту», то, певна річ, мали на увазі передовсім по-руськи (українськи), але реалізувати ту ідею їм вдавалося також і за допомогою польської. У творах Гарасима й Мелетія Смотрицьких, Дем'яна Наливайка, Іпатія Потія, Клірика Острозького, Софронія Почаського, Кирила Ставровецького та й багатьох інших, коли взагалі не всіх руських освічених людей намагання

⁷ С. Тимченко, *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XVI-XVIII ст.*, кн. 2, Київ – Нью-Йорк 2003, с. 340.

⁸ Словопоказчик староукраїнського тексту, [в:] *Лікарство на спалий оумысль чоловічій*, підгот. до вид.: В. Мойсієнко, Н. Бондар, О. Макарова, С. Радомська, т. III. *Наукове дослідження в комплекті з факсимільним виданням та транслітерованим текстом*, Житомир 2017, с. 194.

⁹ Гарасим Смотрицький, *Ключ царства небесного*, підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Німчук, Житомир 2005, с. 6.

¹⁰ Акти Житомирського гродського уряду: 1590; 1635, підгот. до вид. В. Мойсієнко, Житомир 2005, с. 58.

¹¹ *Словопоказчик староукраїнського тексту ...* с. 143.

¹² В українській мові лексема *є*, найімовірніше, богемізмом ч., слц. *vláda*, хоч не можна виключати й польське походження слова, див.: *Етимологічний словник української мови*, т. I. А-Г, Київ 1982, с. 409.

¹³ С. Тимченко, *Матеріали*, кн. 1..., с. 104.

писати простою мовою втілювалося за формулою руська + польська¹⁴. Прикладів уключення елементів однієї мовної структури до іншої – дуже багато. Звичайно, ці грамотні русини відрізняли руську (українську) від польської, але викласти на письмі «по просту» без допомоги польської мови вони на той час іще не могли. Мабуть, будемо недалеко від істини, коли допускатимемо, що для освічених русинів, які добре володіли й знали церковнослов'янську мову, ще бракувало мовних ресурсів руської (української) для оприявлення в писемній мові складних зворотів «славенського язика»: *слова н ѣкторѣи словенъского языку трудныи на простый языкъ такъже не лацно понатыи* (9 ЗБ) – зауважував у передмові Кирило Ставровецький. Натомість готові приклади-зразки були вже в польській мові. Спроби вирватися із церковнослов'янщини, яка упродовж століть була світом і світлом богоносности, вчености й, зрештою, розуму, на свіже повітря «простої» мови натрапляли для русина на певні перешкоди. Русини не могли просто так позбутися «славенського язика», хоч від кінця XVI, особливо в XVII столітті з рухом Реформації українці чітко усвідомлювали вже принаймні инакшість свого «прироженого руського язика» від «славенського». У намаганні викласти думки, написати «по просту» відчувалося своєрідне змагання тогочасних освічених руських людей якомога більше використати зрозумілих мовних засобів своєї рідної мови. Проте нікому ще в XVII столітті не вдавалося це зробити ні по-українськи, ні по-білоруськи без чужомовних домішок. Не останнім аргументом на заваді цьому, мабуть, було знання русинами польської мови, на той час відносно добре виробленої і виучуваної за граматики (за правилами) в навчальних закладах. Для поляків брак мовних ресурсів для відходу від латини в напрямку для писання «по просту» не компенсувався з такою легкістю іншою мовою (руською, чеською), як для русина – польською. Хоч не виключаємо факту, що багато поляків на говірному рівні руську (українську) мову знали, однак мали проблему, як, власне, й самі русини, за потреби грамотно по-руськи написати, оскільки не було чітких правил уживання цієї мови. Тому поляки цей брак мовних засобів постійно намагалися поповнювати (не без винятків, звичайно) зі структури своєї мови. У русинів же шлях відходу від церковнослов'янщини до писання «по просту» було знайдено – з допомогою польської. Цією мовою освічені русини не лише говорили, але й вивчали її, знали, як по-польськи написати правильно. Що для періоду перших усвідомлених спроб тлумачити на письмі церковнослов'янські тексти доступно

¹⁴ Від другої чверті XVII ст. польська мова в середовищі освічених русинів не лише не сприймається чужою, але й почасті починає витісняти просту/руську. Пор. ще: «Надто прискорений темп запозичення європейських культурних стандартів, які не встигали селекціонуватися й нормально «перетравлюватися», породжував неминучу вторинність у наслідуванні найближчого західного взірця – польського. Швидко й виразно це виявилось у сфері загальноживаній – мовній», див.: Н. Яковенко, *Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини*, “Сучасність” 1994, № 10, с. 63.

для простих людей мовою було дуже важливо! Звідси, у випадку з розвитком руської мови на народній основі невивчення засобів власної мови не спонукав русинів до пошуків елементів-відповідників рідної мови, а з легкістю компенсувався вже відомими і раніше знайденими польськими.

Усе вище сказане стосується передовсім тогочасної писемної мови. Розмовна українська стихія розвивалася за своїми законами і в повсякденному мовленні русини-українці послуговувалися мовою без оцієї надмірності церковно-слов'янїзмів та полонїзмів, які представлені чи не у всіх писемних зразках. Зрештою, чи не до кожного полонїзма, засвідченого у творах аналізованих авторів, є українські відповідники, виявлені як безпосередньо в творах кожного з аналізованих авторів, так і в інших творах цього періоду: *офѣрдо и полицаю – жертвую и даю подъ олѣку; моѣцивый Пѣ – милостивый Боже / Господи; вишѣлакимв оуродзаѣм – всакимв урожаем; вишѣтечѣство творить – роспусту творить; олпаты вѣкдистой – олпаты вѣчнои; полочки вытинаютъ – цоки вырѣзаютъ; ѡ мѣстѣ презацномъ – про мѣсто краснѣише / прекрасне; посланци – послы; твоей щодробливости – твоеи щѣдробы; а звлаца, гды – а особливо, коли; отпутивши жолнирство – отпутивши воинство; кождый з насъ поединкомъ – коженъ з насъ особно; напредъ – напередъ; не з залецанья моего, але рачей – не з просьбы моеї, а скорей* та ін. Вочевидь, що Наливайко, Ставровецький, Почаїв, Київ) у творах не засвідчено очевидних локальних діалектних особливостей.

Такий був час і така була мовна свідомість тогочасного русина – жителя Руси-України у складі іншої держави.

Аналізовані тексти демонструють нам з одного боку очевидне відображення говірного мовлення – але певний (обмежено-вибірковий) набір особливостей та непотрапляння до тексту деяких на той час уже очевидних розмовних українських рис – з другого. Характеризуючи мову «Лікарства...», «Зеркала богословії» та «Євхаристеріона», варто зазначити, що при всьому багатстві живомовних українських рис і вказівкою на конкретні місця друку (Остріг, Почаїв, Київ) у творах не засвідчено очевидних локальних діалектних особливостей.

Характерною особливістю для українських книжників цього часу є послідовне написання (друкування):

– трояке – *ѣ, и, ε* – відображення рефлексів етимологічного **ě* (*ѣ = и*): *кви^мнула* 180 – *кв^мки* 59, *незлѣчоныѣ* 164 – *незличноѣ* 21; *мы вѣрнїи ... невѣрнїи* 61, *свои реки* 62, (Лік); *по мови* 9, *стои великою Лавры чдотворной* 1, *овчарни ... овчарнѣ* 20 (Євх); *процвитаєть* 52, *смотрила* 178, *изъидаєть* 116, *о вѣрї* 33, *которїи доволны* 4, *велики и невымонны* 8, *провѣдѣвъ* 47 і *провидѣвъ* 164; *оповѣдѣвъ* 50 і *оповѣдивъ* 166 (ЗБ); (*ѣ = ε*): *обычаѣ /мн./* 132, *и звычаѣ и способы* 149, *телесне* 55, *єсть ... нѣкоторыѣ* 61, *своеѣ дороги* 61, *раны занѣбаные* 63, *милости нашеѣ* 68, *тыѣ которыѣ великіѣ* 70, *оумыслы мое* 66, *свое лѣта* 104, *двѣ тыѣ речи* 142 (Лік); *телеснымъ* 4, *в грамматице* 9, *ѣ надѣ* 17, *ѣ ласце* 19, *ѣ тѣлѣ* 17, *весны особливоѣ* 23 (Євх); *терпѣніѣ* 113, *єздець* 114, *болѣздѣть* 170, *при ласце* 64, *просв*

кількість поплутувань графем *и, і, ы* – мізерна, натомість у Ставровецького їх дуже багато.

Троє авторів свідомо чи з невідомих причин уникають написання «нового ятя», тобто не відображають вимови *сім, весілля*. Лише кілька прикладів: *камѣнь* 7, *в пѣчь* 16, *поломѣнь* 17, *мѣчь* 109 (Лік), *шестьѣрна* 68, *есѣнь* 92, *са подѣнѣсъ* 110, *по мѣчь* 126, *въ попѣль* 143 (ЗБ), *камѣньє* 3, *ѡсънь* 23, *припомнѣмъ* 28 (Євх). У мовленні такий «ікавізм» закріпився вже щонайменше кілька століть тому й подібних написань у XVI-XVII ст. – тисячі і Наливайко, Ставровецький та Почаський це не могли не бачити й не знати, але на письмі або відверто нехтували, або відображали спорадично.

Не засвідчено випадків друку в жодного з авторів з початковим *о* в числівнику *один*, лише *един, єдна, едно, едни*. Українці вже кілька століть у мовленні вживали ці квантитативи з початковим *о*, але Наливайко, Транквіліон, Почаський не «пускають» до своїх творів цих форм.

Такі писемні обмеження для окремих українських розмовних особливостей пояснити важко.

Разом з тим, у мовній свідомості тогочасних авторів-русинів численні польські вирази та форми не сприймалися зовсім чужими. Принаймні, на письмі для викладення думок «по проту» вони не могли обійтися без:

- службових слів (*альбо, бовѣм, ведле, прето, през, юж, лєч*);
- словотвірних моделей на *-ца* (*богомолца, будовца, державца, руководца, подвижца*);
- дієслівних утворень із показником особи *-ем, -єс -сми* (*вѣм, естем, упокорилем, реклемъ, видѣлемъ, естєсь, прагнулєсь, должнєсми, повиннєсми*);
- дієприкметників на *-оний* (*посажоний, полѣчон, створоний*);
- прислівників на *-є* (*вѣчє, вѣрє, пилє, правдивє, ясє, телєсє, істотнє*),

не кажучи про значну кількість очевидних польських лексем.

У кожного із проаналізованих авторів за очевидної простомовної спрямованості їхніх творів відсоток українізмів, полонізмів та церковнослов'янізмів різний. Неписану (не зафіксовану в граматиці) «норму», очевидно, творив кожен автор, з одного боку, спираючись на попередню писемну традицію, а з іншого – наскільки дозволяла це робити його освіченість¹⁶. Але відчутною й очевидною для кожного простомовного тексту була тенденція до усунення церковнослов'янщини і більшою чи меншою мірою вибору місцевої говірної (у нашому випадку української) та польської стихії.

¹⁶ Див. ще: J. Getka, *Białoruski i ukraiński wariant prostej mowy XVIII wieku czy białoruska i ukraińska prosta mowa XVIII wieku? (na materiale ruskojęzycznych teologii moralnych z Supraśla, Uniowa i Począjowa)*, [w:] *Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną*, pod red. L. Cítko, Białystok 2018, s. 108, [w:] https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/7158/1/J_Getka_Białoruski_i_ukraiński_wariant_prostej_mowy_XVIII_wieku.pdf

Отже, відповідаючи на питання «Що значило для Дем'яна Наливайка, Кирила Ставровецького та Софронія Почаського писати «по просту»? – маємо зазначити: передовсім зрозумілою для читальника мовою. Навряд чи буде справедливо вказати, що «по просту» = лише по-українськи для того часу. Зрозумілість для українського книжника першої половини XVII ст. досягалася не лише розмовною українською стихією, але й, певною мірою, польською мовою.

Проте прикінцевий висновок потрактування мови творів усіх трьох авторів однозначний – це тогочасна *староукраїнська* літературно-писемна мова¹⁷. Немає сумніву, що українські книжники у своїх творах увібрали кількасотлітню русько-українську писемно-літературну традицію й розвинули, наскільки це можна було зробити в той час, її надалі¹⁸.

У мові проаналізованих творів знаходимо більшість узусних рис, притаманних писемній мові попередників, а також безсумнівні тогочасні українські живомовні особливості. Який би не був відсоток церковнослов'янської та польської складової, усе ж специфіку цих текстів визначала місцева українська розмовна стихія, котра досить виразно виявлена щонайменше на звуковому, морфологічному й лексичному рівнях¹⁹ і вказувала загалом на етнічно-мовну приналежність творців. У цих конкретних випадках «Лікарство...», «Зерцало богословії» та «Євхаристеріон» могли написати лише автори, які у повсякденні чули, розмовляли й знали місцеву українську говірку.

¹⁷ Пор. ще міркування Романа Кисельова: «визнати неправомірність назви “українська мова” для літературної мови, яка звалася “руською” чи “простою”, ми б мусили в тому разі, якби сума базових елементів цієї системи була типологічно неукраїнською, тобто чужа для мови носіїв українських діалектів у їх тогочасному вигляді», див.: Р. Кисельов, «Наука о тайні святого покаянія» (Київ, 1671) як пам'ятка простої мови, [в:] Інокентій Гізель, *Вибрані твори*, том III, редактор-упорядник Л. Довга, Київ – Львів 2010, с. 265.

¹⁸ Розвиток цієї писемно-літературної традиції бачимо упродовж усього XVII ст. і навіть у XVIII, що вже не так виразно, але все ще виявлена, наприклад, у василіянських друках. Див.: J. Getka, *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017, s. 199-253, 276.

¹⁹ Хоч ми свідомі того, що ця розмовна частка не завжди була вочевидь переважальною в тогочасних писаннях русинів. Думка А. Даниленка «facts of the spoken language remain confined to the background, while representing a particular pattern of dialect features which in different periods might have been predominantly either Ukrainian or Belarusian» видається нам слушною для цього періоду, див.: A. Danylenko, *On the Name(s) of the Prostaja Mova in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Studia Slavica Hungarica” 2006, № 51/1-2, с. 100.

References

- Akty Zhytomyrs'koho hrods'koho uryadu: 1590; 1635, pidhot. do vyd. V. Moysiienko, Zhytomyr 2005.
- Bunčić D., *Die ruthenische Schriftsprache bei Ivan Uževyč unter besonder Berücksichtigung der Lexik seines Gesprächsbuchs „Rozmova/Besëda“*, München 2006.
- Getka J., *Białoruski i ukraiński wariant prostej mowy XVIII wieku czy białoruska i ukraińska prosta mowa XVIII wieku? (na materiale ruskojęzycznych teologii moralnych z Supraśla, Uniowa i Poczajowa)*, [w:] *Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną*, pod red. L. Citko, Białystok 2018 [v:] https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/7158/1/J_Getka_Białoruski_i_ukraiński_wariant_prostej_mowy_XVIII_wieku.pdf
- Getka J., *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017.
- Danylenko A., *On the Name(s) of the Prostaja Mova in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „*Studia Slavica Hungarica*” 2006, № 51/1-2.
- Etymologichnyy slovnyk ukrayins'koyi mowy*, t. 1. A-H, Kyiv 1982.
- Lʹkarstvo na ospalyu outmyslʹ cholovrʹchyiy*, pidhot. do vyd. V.M. Moysiienko, N.P. Bondar, O.Yu. Makarova, S.P. Radoms'ka, vidp. red. V.M. Moysiienko. Transliterovanyy tekst u komplekti z naukovym doslidzhennyam ta faksymil'nym vydannyam «Lekarstva...» 1607 roku, Zhytomyr 2017;
- Εὐχαριστήριον al'bo vdyachnost'...*, pidhot. do vyd. V. Moysiienko, Z. Holovets'ka, Zhytomyr 2016.
- Hrytsenko S.P., *Динамика лексику украинської мови XVI-XVII ст.*, Kyiv 2017.
- Kysel'ov R., «*Nauka o yayni svyatoho pokayaniya*» (Kyiv, 1671) yak pam'yatka prostoyi mowy, [v:] Inokentiy Hizel', *Vybrani tvory*, tom III, redaktor-uporyadnyk L. Dovha, Kyiv – L'viv 2010.
- Moysiienko V., *Perekladats'ka maysternist' staroukrayins'koho knyzhnyka*, [v:] *Lʹkarstvo na ospalyu outmyslʹ cholovrʹchyiy*, pidhot. do vyd. V.M. Moysiienko, N.P. Bondar, O.Yu. Makarova, S.P. Radoms'ka, vidp. red. Moysiienko V.M., *Naukove doslidzhennya v komplekti z faksymil'nym vydannyam «Lekarstva...» 1607 roku ta transliterovanyym tekstem*, Zhytomyr 2017.
- Moysiienko V., *Samobutniy tvir ukrayins'koho baroko*, [v:] *Εὐχαριστήριον al'bo vdyachnost'...*, pidhot. vyd. V. Moysiienko, Z. Holovets'ka, Zhytomyr 2016.
- Moser M., „*Rus'ko'-pol's'kyu dyferentsial'nyy slovnychok leksychnykh osnov z „Lʹkarstva na ospalyu outmyslʹ cholovrʹchyiy“*”, *Ostrih, 1607 r.*, “*Slavia Orientalis*” 2019, t. LXVIII, № 4, s. 725-735.
- Moser M., *Einige phonologisch markierte Metapolonismen in Kyrylo Trankvilion-Stavroveckyj's «Perlo mnohotsnnoye»*, [in:] *Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe*. B 3. *Bibel, Liturgie und Frömmigkeit in der Slavia Byzantina*, München – Berlin 2009.
- Nika O., *Movnyy uzus polemichnoho tekstu*, [v:] *Dialogizm v istorychnykh vymirakh staroukrayins'koho chasu: otpys Kliryka ōstrozskoho*, Kyiv 2017.
- Smotryts'kyu Harasym, *Klyuch tsarstva nebesnoho*, pidhot. do vyd. V. Moysiienko, V. Nimchuk, Zhytomyr 2005.
- Tymchenko Ye., *Materialy do slovnyka pysemnoyi ta knyzhnoyi ukrayins'koyi mowy XVI-XVIII st.*, kn. 2, Kyiv – N'yu-York 2003.

Yakovenko N., *Roztyatyry svit: kul'tura Ukrayiny-Rusy v peredden' Khmel'nychchynu*, "Suchasnist'" 1994, № 10.

Zhytets'kyu P., *Narys literaturnoyi istoriyi ukrayins'koyi movy v XVII st.* [v:] P.H. Zhytets'kyu, *Vybrani pratsi, Filolohiya*, uporyadn. L. Masenko, Kyiv 1987.

ПРО АВТОРА

Віктор Мойсієнко (Viktor Moysiyyenko) – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка (Zhytomyr Ivan Franko State University).

Основні публікації: *Фонетична система українських поліських говорів у XVI-XVII ст. Монографія*, Житомир 2006, сс. 446; *Луцька замкова книга 1560-1561 рр.* Підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Поліщук, Луцьк 2013, сс. 734; *Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя*, Київ: ВЦ «Академія» (серія «Альма-матер») 2016, сс. 284; *«Проста мова» в Україні та Білорусі в XVI ст. Доповідь до XV Міжнародного з'їзду славістів*, Київ 2013; *Лькарство ... від приспаного розуму людського або перекладацька майстерність Дем'яна Наливайка*, [в:] *Rozprawy Komisji Językowej*. Tom LXVI, Łódź, 2018, с. 297-318;

ORCID: 0000-0002-8420-1947

E-mail: v.moysiyyenko@ukr.net